

Stanisław Krasowicz

Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa – Państwowy Instytut Badawczy w Puławach

PRZYRODNICZE I ORGANIZACYJNO-EKONOMICZNE UWARUNKOWANIA KONKURENCYJNOŚCI POLSKIEGO ROLNICTWA

Wstęp

Polska jest krajem o stosunkowo dużym potencjale rolnictwa, wyznaczonym przez warunki przyrodnicze. Jednak o stopniu jego wykorzystania, zróżnicowaniu regionalnym, a także o konkurencyjności rolnictwa w sposób istotny decydują również warunki organizacyjno-ekonomiczne.

Integracja z Unią Europejską i będące jej konsekwencją procesy dostosowawcze spowodowały zmiany w regionalnym zróżnicowaniu rolnictwa w Polsce. O regionalnym zróżnicowaniu polskiego rolnictwa, obok warunków przyrodniczych, w istotny sposób decydują warunki organizacyjno-ekonomiczne, w tym również o charakterze makroekonomicznym.

Po akcesji Polski do Unii Europejskiej produkcja rolnicza nadal pozostaje jednym z podstawowych działów, zajmując dość szczególną pozycję w gospodarce narodowej. Chociaż udział rolnictwa w tworzeniu produktu globalnego i krajowego w ostatnich kilku latach spadł poniżej 4%, a udział w wartości środków trwałych w gospodarce narodowej wynosi mniej niż 6%, to sektor ten nadal jest miejscem pracy dla około 14% osób pracujących [Poczta 2010]. Potencjał rolniczej przestrzeni produkcyjnej jest wyznaczony przez specyfikę warunków przyrodniczych. Rzeczywista wielkość produkcji globalnej w porównaniu do potencjalnych możliwości stanowi miarę wykorzystania rolniczej przestrzeni produkcyjnej [Fotyma, Krasowicz 2001]. Poziom i struktura produkcji roślinnej są odzwierciedleniem warunków klimatyczno-glebowych i ekonomiczno-organizacyjnych. Zmiany w rolnictwie polskim dokonują się nadal, a dynamika i kierunki tych zmian są jednak wyraźnie zróżnicowane regionalnie [Krasowicz 2009]. Powoduje to konieczność wskazania priorytetowych kierunków w działalności doradczej, uwzględniających zmiany jakie się dokonały w polskim rolnictwie po roku 2004.

Potencjał produkcyjny polskiego rolnictwa wynika z relatywnie dużej powierzchni użytków rolnych (około 7% w stosunku do 27 krajów UE) oraz znacznych zasobów siły

roboczej. Ludność Polski stanowiła w roku 2007 około 7,7% ludności UE (tab. 1). O stopniu wykorzystania tego potencjału i jego zróżnicowaniu regionalnym decydują specyficzne cechy warunków przyrodniczych Polski oraz cały kompleks uwarunkowań organizacyjno-ekonomicznych. Analiza głównych uwarunkowań polskiego rolnictwa wskazuje jednocześnie na konieczność podjęcia szeregu działań sprzyjających poprawie konkurencyjności tego sektora. Problemy te są uwzględnione w PROW 2007-2013, ale wymagają też spojrzenia przez pryzmat lepszego wykorzystania istniejących zasobów czynników produkcji.

Celem opracowania jest przedstawienie głównych uwarunkowań konkurencyjności polskiego rolnictwa w aspekcie poprawy wykorzystania istniejącego potencjału produkcyjnego oraz konieczności różnicowania działalności doradczej.

Jako podstawowe źródło informacji przyjęto dane statystyczne GUS [2007-2010] charakteryzujące różne aspekty i uwarunkowania rolnictwa w Polsce. Wykorzystano również wyniki reprezentatywnych badań IUNG-PIB w Puławach, dotyczących warunków przyrodniczych, stanu agrochemicznego gleb oraz poziomu agrotechniki. Wykorzystano także opracowania Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi [2010] oraz wyniki badań innych instytutów i uczelni. Oceną objęto tylko wybrane, najważniejsze wskaźniki ukazujące cechy istotne z punktu widzenia konkurencyjności polskiego rolnictwa oraz celowość regionalnego zróżnicowania kierunków wsparcia i działalności doradczej.

Główne uwarunkowania polskiego rolnictwa

Działalność rolnicza jest nadal główną funkcją obszarów wiejskich, mimo szeregu zmian jakie nastąpiły w wyniku transformacji ustrojowej na wsi. Obszary wiejskie stanowią ponad 93% powierzchni Polski. Zamieszkuje na nich 38,4% ludności. Udział osób pracujących w rolnictwie wynosi około 14%. Miejscowości wiejskie są bardzo zróżnicowane pod względem liczby mieszkańców: 15% liczy mniej niż 100 mieszkańców, a 66% od 100 do 500 mieszkańców [MRiRW 2010].

Poziom wykształcenia rolników i mieszkańców wsi ulega systematycznej poprawie. Wciąż jednak daje się zauważyć niższy poziom wykształcenia ludności wiejskiej. Obok niekorzystnego wpływu na tempo modernizacji rolnictwa, zmniejsza to możliwość szerszego rozwinięcia pozarolniczej działalności gospodarczej na wsi jako alternatywnego zatrudnienia dla występujących nadwyżek siły roboczej [Klepacki 2007].

W wyniku zmian i przekształceń strukturalnych w Polsce obszary wiejskie zostały dotknięte problemem bezrobocia. Obok tego występuje bezrobocie ukryte, związane z faktem, że blisko 70% osób pracuje w niepełnym wymiarze czasu pracy w małych gospodarstwach.

Udział pracujących w rolnictwie maleje w wolnym tempie, głównie z powodu braku miejsc pracy poza rolnictwem. Przy ogólnie wysokim poziomie zatrudnienia w rolnictwie, w niektórych regionach Polski (głównie na wschodzie), występuje problem braku następców w gospodarstwach i wyludniania się terenów wiejskich.

Polska jest krajem zróżnicowanym pod względem warunków glebowych i klimatycznych. Wskaźnik waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej wg IUNG uwzględniający jakość i przydatność rolniczą gleb, agroklimat, rzeźbę terenu i warunki wodne, średnio dla Polski wynosi 66,6 pkt i jest zróżnicowany regionalnie (rys. 1). Długość okresu wegetacyjnego waha się w granicach 195-223 dni. Średnia temperatura 6,2-8,2°C, a roczna suma opadów kształtuje się w granicach 450-700 mm. Blisko 96% terytorium jest położone poniżej 350 m n.p.m., Polska jest więc krajem nizinnym [Krasowicz, Stuczyński i inni 2009].

W bonitacji agroklimatu Polski, wyrażonej w skali 100-punktowej, różnica wskaźnika pomiędzy obszarami położonymi na północnym-wschodzie (okolice Suwałk) a obszarami znajdującymi się w południowo-zachodniej części kraju (okolice Opola) wynosi około 15 punktów. Oznacza to, że w okolicach Opola warunki klimatyczne pozwalają uzyskiwać wyższe o 15% plony niż w okolicach Suwałk.

Analiza warunków plonowania pszenicy ozimej w Polsce w ostatnich 40 latach wskazuje, że decydującym czynnikiem wpływającym na wielkość uzyskiwanych plonów staje się susza występująca w okresie wiosenno-letnim. Susze glebowe oraz globalny trend wzrostu średnich temperatur miesięcznych mogą doprowadzić do przesuszenia gleb poniżej ich średniej naturalnej wilgotności, co w konsekwencji może zwiększyć zasięg występowania i intensywność erozji wodnej na gruntach ornych.

Jakość gleb Polski jest wyraźnie zróżnicowana. Gleby lekkie i bardzo lekkie, charakteryzujące się małą pojemnością wodną stanowią ponad 30% (tab. 2 i 3) [Terelak i inni 2000]. Część z nich jest nadal wykorzystywana rolniczo, gdyż właściciele gospodarstw nie mają innego źródła dochodów. Korzystają oni z dopłat z tytułu ONW.

Jak wynika ze spisu rolnego 2010 w Polsce funkcjonowało około 1,5 mln gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha. Średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego powyżej 1 ha systematycznie zwiększa się i wynosi obecnie 9,79 ha [GUS 2010]. Rolnictwo jest zróżnicowane regionalnie pod względem poziomu kultury rolnej i intensywności produkcji. Przeważają gospodarstwa rodzinne, ekstensywne nastawione na wielokierunkową produkcję. Charakteryzują się one niską towarowością produkcji.

W polskim rolnictwie dominują gospodarstwa małe, o powierzchni 1-5 ha. Stanowią one około 57% ogólnej liczby gospodarstw, ale użytkują one tylko około 20% użytków rolnych.

Gospodarstwa powyżej 20 ha, stanowią zaledwie 6% i użytkują około 44% powierzchni użytków rolnych. Największe rozdrobnienie gospodarstw indywidualnych występuje w południowej i południowo-wschodniej części kraju. Korzystniejsza struktura agrarna występuje w Polsce północnej [Kopiński, Krasowicz 2010].

W Polsce rolnictwo jest sektorem gospodarczym o dużym znaczeniu i ma decydujący wpływ na sytuację społeczno-ekonomiczną mieszkańców obszarów wiejskich, ale także na stan środowiska przyrodniczego, strukturę krajobrazu oraz różnorodność biologiczną kraju. Stosunkowo niewielki jest natomiast wpływ rolnictwa na wskaźniki makroekonomiczne, w tym przede wszystkim na udział w Produkcie Krajowym Brutto (PKB). Jednak na tej podstawie nie można pomniejszać roli rolnictwa w gospodarce narodowej.

Słabo rozwinięta infrastruktura techniczna wsi stanowi jedną z najpoważniejszych barier rozwoju rolniczych i pozarolniczych funkcji obszarów wiejskich. Wiele istniejących dróg utwardzonych wymaga modernizacji i remontu. Drogi dojazdowe do gruntów rolnych i leśnych są, w przeważającej większości, drogami gruntowymi i wymagają utwardzenia.

W ostatnich latach nastąpił przyspieszony rozwój infrastruktury wsi, szczególnie w zakresie zbiorowego zaopatrzenia wsi w wodę, rozbudowy sieci telefonicznej i gazowej. Jednak nadal występują duże dysproporcje między inwestycjami dotyczącymi wodociągów, a inwestycjami mającymi na celu zagospodarowanie ścieków (85,8% wsi jest wyposażonych w sieć wodociągów zbiorowych, a tylko 12,7% wsi korzysta z sieci kanalizacyjnej).

W roku 2010 w gospodarstwach rolnych było około 1,471 mln ciągników i 152 tys. kombajnów zbożowych [GUS 2010]. Według ekspertów z dziedziny mechanizacji rolnictwa ilościowe wyposażenie polskiego rolnictwa w trwałe środki mechanizacji rolnictwa jest dostateczne. Niepokojący jest jednak wiek i stopień zużycia maszyn i ciągników oraz związana z tym luka technologiczna dzieląca polskie rolnictwo od rolnictwa przodujących krajów Europy Zachodniej. Istnieje obawa, że w perspektywie najbliższych 10 lat wiele gospodarstw rolniczych w Polsce nie będzie mogło odtworzyć i zmodernizować parku maszynowego.

Również stan techniczny i standard znacznej części budynków inwentarskich jest niski. Prawie 50% tych budynków zostało wybudowanych przed rokiem 1960 i obecnie nie spełniają one współczesnych wymogów zootechnicznych.

Potencjał produkcyjny polskiego rolnictwa, mimo wysokiego udziału gleb bardzo słabych i słabych, jest znaczny. Jednak stopień jego wykorzystania jest niski i w dodatku zróżnicowany regionalnie. Jedną z miar wykorzystania potencjału produkcyjnego są plony zbóż. Przeciętnie w Polsce uzyskuje się około 3 t ziarna zbóż z ha. Zdecydowanie lepszym

wykorzystaniem tego potencjału wyróżnia się zachodnia część Polski. Przeciętnie w Polsce zużywa się 120-130 kg NPK/ha użytków rolnych w nawozach mineralnych. Biorąc pod uwagę standardy europejskie, obecny poziom nawożenia mineralnego oraz zużycia chemicznych środków ochrony roślin w Polsce nie wywiera negatywnego wpływu na środowisko przyrodnicze oraz na jakość wytwarzanych produktów. Skazanie gleb metalami ciężkimi jest małe i występuje jedynie lokalnie (np. Śląsk). Polska ma predyspozycje do produkcji zdrowej, bezpiecznej żywności, co jednak nie oznacza, że nie występują różnego rodzaju zagrożenia. Często wiążą się one z lekceważeniem zasad Kodeksu Dobrej Praktyki Rolniczej.

Relatywnie niski poziom nawożenia mineralnego i organicznego, utrzymujący się od kilkunastu lat, przy wysokim sięgającym 40-50% udziale gleb o bardzo niskiej i niskiej zasobności w składniki pokarmowe stanowi zagrożenie w postaci degradacji potencjału produkcyjnego gleb [Igras, Lipiński 2006]. Najważniejszym czynnikiem przyczyniającym się do degradacji gleb w Polsce jest silne ich zakwaszenie. Według badań IUNG gleby bardzo kwaśne i kwaśne stanowią około 56%. Zużycie wapna nawozowego kształtuje się w granicach 40 kg CaO/ha użytków rolnych. Utrzymywanie takiego stanu w dłuższym okresie prowadzić będzie do uruchamiania glinu i metali śladowych w środowisku, ograniczenia pobierania składników mineralnych przez rośliny, a w konsekwencji zwiększania ryzyka przemieszczania biogenów do środowiska wodnego [Stuczyński i in. 2007].

Trudna sytuacja ekonomiczna większości gospodarstw powoduje, że zużycie kwalifikowanego materiału siewnego i sadzeniaków jest bardzo niskie. Istniejący system dopłat bezpośrednich tylko w pewnym stopniu rekompensuje obniżenie dochodów gospodarstw.

Poważnym zagrożeniem jest erozja wodna. Zagrożone jest nią 28,5% powierzchni kraju, w tym 11% w stopniu średnim, a 3,7% w stopniu silnym.

Średnia obsada zwierząt gospodarskich wynosi około 0,44 DJP/ha (dużej jednostki przeliczeniowej) i jest zróżnicowana regionalnie [GUS 2010].

Regiony zachodnie i północne charakteryzujące się dużym udziałem gospodarstw większych obszarowo specjalizują się w towarowej produkcji zbóż i rzepaku. Obsada zwierząt jest tam niska. Ze względu na zmniejszenie pogłowia zwierząt i zmiany w strukturze zasiewów (zmniejszenie powierzchni uprawy ziemniaka i roślin pastewnych), zboża stanowią ponad 75%. W niektórych rejonach i gminach koncentracja uprawy zbóż jest jeszcze większa. Znaczny odsetek zbóż uprawia się po roślinach zbożowych, a więc po złych przedplonach. Ze

względu na wysoki udział gleb słabych uprawia się dużo żyta, pszenżyta, owsa oraz mieszanek zbożowych.

Intensywne użytkowanie gleb w połączeniu z uproszczeniem płodozmianów oraz dominacją roślin zbożowych może prowadzić do ograniczenia ilości resztek organicznych wchodzących w cykl przemian próchnicy, a w konsekwencji do spadku jej zawartości w glebach. W ostatnich latach w niektórych regionach Polski obserwuje się wzrost powierzchni użytków rolnych wykorzystywanych wyłącznie dla celów produkcji roślinnej w gospodarstwach bezinwentarzowych, a więc pozbawionych nawożenia naturalnego i organicznego jako istotnego elementu kształtowania zasobów próchnicy glebowej.

Wyniki oznaczeń zasobności gleb użytków rolnych w Polsce (w warstwie 0-25 cm) wskazują na duże zróżnicowanie zawartości próchnicy, w granicach 0,5-10%. Średnia zawartość wynosi 2.2%. Według podziału stosowanego w Polsce gleby o niskiej zawartości próchnicy (<1,0%) stanowią około 6% powierzchni użytków rolnych, a o średniej (1,1-2,0%) około 50%. Gleby zasobne w próchnicę (>2,0%) stanowią około 33% powierzchni użytków rolnych kraju [Stuczyński i inni 2007].

Zróżnicowana rzeźba terenu, różnorodność warunków glebowych i klimatycznych sprawiają, że Polska odznacza się dużym zróżnicowaniem siedlisk i krajobrazów naturalnych. Na obszarze Polski występuje około 265 typów zespołów roślinnych, przy czym połowa z nich jest związana z obszarami rolniczymi, a 32,5% powierzchni kraju objęte jest ochroną przyrody.

Przedstawione w zarysie cechy polskiego rolnictwa oraz zróżnicowanie regionalne decydują o konkurencyjności tego sektora. Jednocześnie wywierają one wpływ na możliwości kształtowania głównych cech rolnictwa zrównoważonego, decydujących o stopniu realizacji poszczególnych celów tj. produkcyjnych, ekonomicznych i ekologicznych [Zbiorowa 2005]. Możliwości te są zróżnicowane regionalnie.

Regionalne zróżnicowanie polskiego rolnictwa a kierunki działalności doradczej

O poziomie, strukturze i regionalnym zróżnicowaniu produkcji rolniczej, obok warunków przyrodniczych, decydują w sposób istotny warunki organizacyjno-ekonomiczne. W warunkach gospodarki rynkowej siła oddziaływania uwarunkowań organizacyjno-ekonomicznych wyraźnie wzrosła. Ta grupa warunków decyduje o stopniu wykorzystania potencjału produkcyjnego rolnictwa. Regionalne zróżnicowanie potencjału rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski wynika z przestrzennej zmienności ukształtowania terenu, pokrywy glebowej oraz opadów i temperatury. Średnia wartość WWRPP dla Polski wynosi

66,6 punktów. Regionalne zróżnicowanie wskaźników charakteryzujących uwarunkowania polskiego rolnictwa przedstawiono w tabeli 4.

Całkowita powierzchnia użytków rolnych w Polsce wynosi 16120 tys. ha [GUS 2002-2009], a średnia powierzchnia użytków rolnych wykorzystywanych rolniczo średnio w latach 2008-2009 wynosiła 15616 tys. ha.

Na warunki produkcji rolnej wpływ ma także specyficzna dla Polski struktura obszarowa gospodarstw rolnych. Ich liczba co roku ulega zmniejszeniu. W ostatnich latach wzrasta udział gospodarstw większych obszarowo, chociaż gospodarstwa o powierzchni do 1 ha nadal stanowią blisko 30%, a udział gospodarstw liczących od 1 do 5 ha wynosi blisko 40%. Zmiany jakie zachodziły w ostatnich latach wskazują na postępującą polaryzację struktury agrarnej [Poczta 2010]. Ponadto struktura obszarowa gospodarstw rolnych cechuje się znaczącym zróżnicowaniem regionalnym. Widoczne i wskazane zmiany w strukturze obszarowej są nadal zbyt słabe i nie powodują istotnych przeobrażeń strukturalnych w rolnictwie polskim. W Polsce gospodarstwa małe (do 10 ha UR), stanowiące ok. 85% ogółu gospodarstw skupiają ponad 35% całości powierzchni UR. Dystans pomiędzy rolnictwem polskim a rolnictwem krajów UE o zbliżonej strukturze produkcji nadal jest duży i wskazuje na kierunki koniecznych zmian.

Powierzchnia użytków rolnych nie jest dobrą miarą potencjału produkcyjnego gospodarstw. Istotne jest więc porównanie zróżnicowania regionalnego struktury gospodarstw według ich wielkości ekonomicznej. Analiza struktury gospodarstw rolnych według ich wielkości ekonomicznej w Polsce w latach 2002-2007 wskazuje, że utrzymuje się stały udział gospodarstw najmniejszych ekonomicznie (do 2 ESU), który kształtuje się w granicach 65-70% [Poczta 2010]. Grupa gospodarstw bardzo małych pod względem ekonomicznym (2-4 ESU) stanowi 11-13%. Grupa gospodarstw powyżej 16 ESU liczyła w 2007 r. w skali kraju około 100 tys. Co stanowi około 4% wszystkich gospodarstw rolnych w kraju. Regionalne zróżnicowanie udziału tej grupy gospodarstw przedstawiono w tabeli 4.

W tabeli 4 przedstawiono też regionalne zróżnicowanie stanu agrochemicznego gleb, decydujące w sposób istotny o stopniu wykorzystania potencjału produkcyjnego [Jadczyzyn i inni 2009].

O zmianach w strukturze zasiewów decydują głównie uwarunkowania organizacyjno-ekonomiczne. W Polsce w ostatnich latach (2008-2009), nadal duży udział w strukturze zasiewów (ok. 74%) mają zboża (tab. 5). Niewielki udział w strukturze zasiewów mają rośliny strączkowe jadalne. Spada coraz bardziej znaczenie ziemniaka, jego udział w strukturze zasiewów zmniejszył się z 6,7% w latach 2002-2004 do 4,4% w latach 2008-2009

(tab. 5). Tylko w województwach małopolskim i podkarpackim udział przekracza 10%, gdzie zbiory są przeznaczane na samozaopatrzenie lub wykorzystywane w tuczu trzody chlewnej metodami tradycyjnymi (opartymi wyłącznie o pasze własne). Na wzrost udziału roślin przemysłowych wpłynęło wydatnie zwiększenie powierzchni uprawy rzepaku i rzepiku, podczas gdy, po reformie rynku cukru i przekształceniach w przemyśle cukierniczym, zmniejszeniu ulega powierzchnia buraka cukrowego. W porównaniu do stanu z lat 2002-2004 wzrósł w Polsce udział roślin pastewnych na gruntach ornych, kształtując się na poziomie 8,8% (tab. 5). Znaczący wzrost udziału tej grupy roślin wystąpił w ostatnich latach w województwach, w których następuje koncentracja chowu bydła i produkcji mleka (podlaskie i warmińsko-mazurskie). W przypadku pozostałych roślin, ich udział w strukturze zasiewów nie uległ większym zmianom.

Wykorzystanie potencjału rolniczej przestrzeni produkcyjnej, mierzone za pomocą plonów zbóż z lat 2008-2009 jest zróżnicowane regionalnie. Relatywnie wyższy poziom tego wskaźnika występuje w zachodniej części Polski, co wiąże się ze strukturą gospodarstw oraz intensywnością produkcji roślinnej. Uproszczoną miarą intensywności produkcji roślinnej jest poziom nawożenia mineralnego [Fotyma, Igras i inni 2008].

Na bardzo niskim poziomie utrzymuje się zużycie nawozów mineralnych w województwach o dużym rozdrobnieniu gospodarstw (woj. małopolskie i podkarpackie). Poziom zużycia nawozów mineralnych, w tym azotowych, jest w tych województwach blisko 2-krotnie niższy niż w grupie województw charakteryzujących się najwyższą intensywnością.

W województwach o dużym rozdrobnieniu gospodarstw małe zużycie nawozów mineralnych nie jest obecnie rekompensowane wyższym nawożeniem organicznym, które stanowi pochodną obsady zwierząt gospodarskich.

Zmienność przestrzenna (regionalna) koncentracji produkcji zwierzęcej w Polsce jest większa niż zróżnicowanie regionalne poziomu intensywności produkcji (nawożenia NPK). Największa obsada zwierząt jest w województwach: podlaskim, wielkopolskim, warmińsko-mazurskim, mazowieckim i kujawsko-pomorskim (powyżej $0,5 \text{ DJP} \cdot \text{ha UR}^{-1}$), (tab. 5). W województwach wielkopolskim i kujawsko-pomorskim dominuje chów świń, natomiast województwa: podlaskie, mazowieckie i warmińsko-mazurskie cechują się najliczniejszą obsadą bydła (krów mlecznych). Najmniejszą obsadę mają województwa: dolnośląskie, opolskie i zachodniopomorskie (ok. $0,17\text{-}0,24 \text{ DJP} \cdot \text{ha UR}^{-1}$).

Zmianom struktury produkcji rolniczej towarzyszyły także zmiany pogłowia zwierząt oraz wielkości produkcji żywca i mleka. Obecnie widoczne są postępujące silnie procesy koncentracji i polaryzacji produkcji. Niewątpliwie decydujący wpływ na te procesy mają

zmiany cen surowców i produktów pochodzenia zwierzęcego, wynikające z relacji między ich popytem i podażą. Są one pochodną sytuacji dochodowej ludności oraz potrzeb i upodobań konsumentów. Różne jest jednak tempo tych zmian w poszczególnych województwach Polski. W ciągu ostatnich 5 lat nastąpił znaczący wzrost pogłowia bydła i trzody chlewnej w grupach obszarowych gospodarstw rolnych powyżej 50 ha UR, z już dużą obsadą zwierząt. W wyniku koncentracji chowu bydła mlecznego następuje systematyczny wzrost wydajności mlecznej krów, ale występują duże różnice tego wskaźnika pomiędzy województwami.

W grupie województw z południowo-wschodniej Polski, o dużym rozdrobnieniu rolnictwa, postępuje spadek obsady zwierząt w tempie ok. 2% rocznie. Natomiast w województwach z zachodniej Polski obserwujemy odwrotną tendencję, z postępującą koncentracją bezinwentarzowej produkcji roślinnej (głównie zbóż i rzepaku).

Na podstawie wybranych cech, stosując analizę skupień wyodrębniono 5 grup województw (rys. 2). Charakterystykę liczbową tych grup przedstawiono w tabeli 6.

Jak wynika z tabeli 6 wyodrębnione grupy województw wykazują specjalizację w produkcji rolniczej, której miarą jest udział w krajowej produkcji w porównaniu do udziału w powierzchni użytków rolnych. Warto również podkreślić, że blisko 50% ogólnej liczby gospodarstw ekologicznych jest zlokalizowanych w II grupie (skupienie) województw, wyróżniających się największym rozdrobnieniem gospodarstw. Duża koncentracja produkcji trzody chlewnej ma miejsce w województwach zaliczonych do III skupienia, obejmującego województwa: kujawsko-pomorskie i wielkopolskie. W skupieniu V wyraźnie widoczna jest specjalizacja w produkcji mleka.

W tabeli 7 przedstawiono główne kierunki działalności doradczej w wyodrębnionych grupach województw. Kierunki te wskazano na podstawie analizy regionalnego zróżnicowania polskiego rolnictwa i specyfiki wydzielonych grup województw. Należy jednak podkreślić, że ważnym wyznacznikiem priorytetów w działalności doradczej są też zasady Wspólnej Polityki Rolnej UE [Lewczuk, Bórawski 2009].

Przeprowadzona analiza wskazuje na konieczność różnicowania systemów gospodarowania oraz działań o charakterze doradczym, w zależności od regionów, a zwłaszcza ich dostosowanie do specyfiki gospodarstw rolnych o różnej skali i kierunkach produkcji. Istniejące zróżnicowanie warunków produkcji rolniczej, obok siły ekonomicznej różnych gospodarstw będzie decydowało o perspektywach rozwoju poszczególnych regionów i niezbędnych kierunkach wspierania rolnictwa. Przedstawiona propozycja ma charakter ogólny i może być jedną z przesłanek planowania działalności doradczej i szkoleniowej samorządu rolniczego.

Należy jednak podkreślić, że województwa są obszarami wewnątrznie zróżnicowanymi, zarówno pod względem ukształtowania terenu (udział obszarów górskich i podgórskich), struktury gospodarstw jak i intensywności gospodarowania w rolnictwie. **Celowe wydaje się więc prowadzenie analiz dla poszczególnych województw i wydzielanie podregionów, różniących się istotnie i wymagających określonego wsparcia ze strony doradztwa. W pracach tych powinni uczestniczyć przedstawiciele samorządu rolniczego.**

Warto również wspomnieć, że istotne znaczenie mają także różnice pomiędzy grupami gospodarstw. Oczywiście proporcje tzw. gospodarstw socjalnych (samozaopatrzeniowych) i towarowych są zróżnicowane zarówno pomiędzy województwami (a nawet powiatami i gminami) jak i wewnątrz tych jednostek.

Jednak nawet ogólna analiza daje pewne wskazówki do działań praktycznych i opracowania odpowiednich programów zmian. Celem tych działań winno być dążenie do poprawy konkurencyjności polskiego rolnictwa.

Warto również zaakcentować, że dużą wartość poznawczą i informacyjną mają badania naukowe, dotyczące rolnictwa i obszarów wiejskich, prowadzone w różnych regionach kraju [Kusz, Ruda 2010]. Znaczące osiągnięcia w tym zakresie mają uczelnie zlokalizowane na obszarze województwa podkarpackiego. Jest to niewątpliwie cenne źródło informacji, z którego warto i należy korzystać.

Działania na rzecz poprawy konkurencyjności polskiego rolnictwa

Nie ulega wątpliwości, że zwiększenie konkurencyjności polskiego rolnictwa jest problemem kluczowym. Proces ten napotyka jednak szereg barier. Niektóre z nich mają charakter obiektywny (warunki przyrodnicze). Część ograniczeń, również w sferze agrotechnicznej można złagodzić lub nawet wyeliminować poprzez przestrzeganie zasad racjonalnego gospodarowania w rolnictwie. W Polsce niezbędne jest wprowadzenie postępu technicznego i technologicznego powodującego umiarkowaną intensyfikację produkcji, głównie dzięki lepszemu wykorzystaniu rezerw i środków, pochodzących z warunków naturalnych. Należą do nich:

- optymalizacja wykorzystania gleb użytkowanych rolniczo;
- podniesienie poziomu produkcyjnego gleb przez racjonalne stosowanie nawożenia mineralnego, a zwłaszcza-wapnowania;
- systematyczne wzbogacanie gleb w substancję organiczną, w tym również przez poprawną gospodarkę nawozami organicznymi (odchody zwierząt);

- właściwy dobór uprawianych gatunków roślin oraz odmian dostosowanych do miejscowych warunków;
- wykorzystanie potencjału produkcyjnego trwałych użytków zielonych przez koncentrację produkcji zwierzęcej (przeżuwacze) na tych obszarach.

Z badań IUNG-PIB [Krasowicz 2007] wynika, że racjonalizacja użytkowania gruntów i związane z tym wyłączenie znacznej części gruntów najsłabszych, poprawa poziomu agrotechniki i ekonomicznie uzasadniona umiarkowana intensyfikacja produkcji zbóż, umożliwi zwiększenie plonów zbóż do poziomu 3,7 – 3,9 t z ha i zbiorów do poziomu 29-30 mln ton. Konieczne jest także ograniczenie przekazywania gruntów bardzo dobrych i dobrych na cele nierolnicze.

Podjęcie działań przedstawionych powyżej będzie wpływało na podniesienie wydajności produkcji, czemu towarzyszyć powinna sprawna organizacja zbytu, m. in. przez tworzenie związków (grup) producentów i wspieranie rozwoju przetwórstwa płodów rolnych. Potrzebne jest także ograniczenie ryzyka i uświadamianie politykom specyfiki produkcji rolniczej.

Mimo relatywnie słabej kondycji ekonomicznej producentów rolnych od okresu wstąpienia Polski do UE widoczne są zaczątki działalności i zmian na obszarach wiejskich zmierzających do modernizacji rolnictwa. Zapotrzebowanie na polską żywność, a więc możliwość korzystnej sprzedaży własnych produktów, przyczynia się do znacznego podniesienia poziomu wiedzy fachowej rolników. Coraz energiczniej działają związki producentów przynoszące znaczne korzyści swoim członkom jak np. Spółdzielnie Mleczarskie, posiadające w Polsce długotrwałą tradycję. Również rozwój agroturystyki pociąga za sobą unowocześnienie warunków codziennego życia i dbałość o estetykę otoczenia. Procesy te, zachodzące na razie na ograniczoną skalę, stanowią zapowiedź pożądanых zmian, jakie będą zachodzić w przyszłości na wsi polskiej. Działania te powinny uwzględniać regionalne zróżnicowanie polskiego rolnictwa i istotną rolę samorządu rolniczego oraz doradztwa w ich realizacji.

Podsumowanie

Polska ma możliwości aby w dłuższym okresie być liczącym się krajem na rynkach rolnych w Europie. Napotyka jednak konkurencję ze strony krajów o rozwiniętym rolnictwie.

Warunki przyrodnicze i organizacyjno-ekonomiczne determinują szanse polskiego rolnictwa w walce konkurencyjnej. Duże zasoby siły roboczej i małe skażenie środowiska sprzyjają różnorodności produkcji i możliwości gospodarowania według systemu przyjaznego dla środowiska czy podejmowaniu produkcji biomasy na cele energetyczne. Jest to

niewątpliwie czynnikiem wzmacniającym pozycję Polski w walce konkurencyjnej. Na problem należy jednak spojrzeć w sposób systemowy, z uwzględnieniem interwencjonizmu państwowego.

Uwarunkowania przyrodnicze, duża skala występujących zaniedbań stwarzających zagrożenia dla ekosystemów oraz warunki organizacyjno-ekonomiczne rolnictwa wskazują na konieczność wsparcia finansowego wszelkich działań zwiększających konkurencyjność polskiego rolnictwa. Działania te, obok konieczności podnoszenia poziomu wykształcenia i wiedzy fachowej rolników oraz poziomu świadomości ekologicznej, wymagają wsparcia finansowego z wykorzystaniem w tym celu środków finansowych z budżetu państwa oraz przyznawanych w ramach funduszy Unii Europejskiej. Niezbędna jest również dalsza poprawa sytuacji dochodowej rolnictwa, gdyż ona właśnie ogranicza możliwości reprodukcji rozszerzonej i uniemożliwia prowadzenie działalności inwestycyjnej i proekologicznej.

Wspieranie decyzji dotyczących zwiększenia konkurencyjności rolnictwa musi być dostosowane do warunków przyrodniczych i organizacyjno-ekonomicznych kraju i poszczególnych regionów. Warunki te decydują bowiem o specyfice i intensywności polskiego rolnictwa a także o jego konkurencyjności względem innych krajów UE.

Literatura

1. Fotyma M., Igras J., Kopiński J. (2008): Produkcyjne i środowiskowe uwarunkowania gospodarki nawozowej w Polsce. *Studia i Raporty IUNG-PIB*, 14: 187-206.
2. Fotyma M., Krasowicz S. (2001): Potencjalna produktywność gleb gruntów ornycy Polski w ujęciu regionalnym. *Pam. Puł.*, 124: 99-108.
3. GUS (2007-2010): Roczniki statystyczne, materiały i opracowania. Warszawa.
4. Igras J., Lipiński W. (2006): Regionalne zróżnicowanie stanu agrochemicznego gleb w Polsce. *Raporty PIB, IUNG-PIB Puławy*, 3: 71-79.
5. Jadczyżyn T., Filipiak K., Igras J. (2009): Ocena stanu agrochemicznego gleb w średnio intensywnych gospodarstwach rolnych. *Studia i Raporty IUNG-PIB*, 14: 175-185.
6. Klepacki B. (2007): Niematerialne czynniki rozwoju rolnictwa polskiego. *Rocz. Nauk. SERiA*, t.IX, z.1: 231-235.
7. Kopiński J., Krasowicz S. (2010): Regionalne zróżnicowanie warunków produkcji rolniczej w Polsce.(W:) *Możliwości rozwoju gospodarstw o różnych kierunkach produkcji rolniczej w Polsce. Studia i Raporty IUNG-PIB*, 22: 9-29.
8. Krasowicz S. (2007): *Możliwości zwiększania produkcji zbóż w Polsce*. Wyd. *Wieś Jutra*.
9. Krasowicz S. (2009): Regionalne zróżnicowanie zmian w rolnictwie polskim. *Studia i Raporty IUNG-PIB*, 15: 9-36.
10. Krasowicz S., Stuczyński T., Doroszewski A. (2009): Produkcja roślinna w Polsce na tle warunków przyrodniczych i ekonomiczno-organizacyjnych. *Studia i Raporty IUNG-PIB*, 14: 27-54.
11. Kusz D., Ruda M. (2010): Poziom wsparcia finansowego Unii Europejskiej w działalności inwestycyjnej polskich gospodarstw rolniczych. *Rocz. Nauk Rol*, ser. G, t.97, z.3: 140-146.

12. Lewczuk A., Bórawski P. (2009): Rola doradztwa w pokonywaniu barier i wykorzystaniu szans w rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w Polsce. (W:) *Rozwój przedsiębiorczości i zespołowej działalności gospodarczej w rolnictwie w świetle integracji z Unią Europejską* pod red. S. Zawiszy. Wyd. UTP Bydgoszcz, 25-37.
13. MRiRW (2010): *Program rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007-2013*.
14. MRiRW (2010): *Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w Polsce*. Warszawa.
15. Poczta W. (2010): *Przemiany w rolnictwie*. (W:) *Raport o stanie wsi. Polska wieś 2010*. Wyd. Scholar, Warszawa, 9-43.
16. Stuczyński T., i in. (2007): *Przyrodnicze uwarunkowania produkcji rolniczej w Polsce*. *Studia i Raporty IUNG-PIB*, 7: 77-115.
17. Terelak H. i in. (2000): *Środowisko glebowe Polski i racjonalne użytkowanie rolniczej przestrzeni produkcyjnej*. *Pam. Puł.*, z.120/II: 455-469.
18. Zbiorowa (2005): *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*. IERiGŻ Warszawa.

Adres do korespondencji

prof. dr hab. Stanisław Krasowicz

Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa – Państwowy Instytut Badawczy

ul. Czartoryskich 8

24-100 Puławy

tel. (081) 886 49 60

e-mail: sk@iung.pulawy.pl